

Nieuwe diensten in de multifunctionele landbouw

stelsysteem

innovatie

multifunctioneel

WAGENINGENUR

For quality of life

Colofon

Uitgever

Wageningen UR Livestock Research
Postbus 65, 8200 AB Lelystad
Telefoon 0320 - 238238
Fax 0320 - 238050
E-mail info.livestockresearch@wur.nl
Internet <http://www.livestockresearch.wur.nl>

Redactie

Communication Services

Copyright

© Wageningen UR Livestock Research, onderdeel
van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek,
2010

Overname van de inhoud is toegestaan,
mits met duidelijke bronvermelding.

Aansprakelijkheid

Wageningen UR Livestock Research (formeel ASG
Veehouderij BV) aanvaardt geen aansprakelijkheid
voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik
van de resultaten van dit onderzoek of de
toepassing van de adviezen.

Wageningen UR Livestock Research, formeel 'ASG
Veehouderij BV', vormt samen met het Centraal
Veterinair Instituut en het Departement
Dierwetenschappen van Wageningen Universiteit
de Animal Sciences Group van Wageningen UR.

Losse nummers zijn te verkrijgen via de website.

De certificering volgens ISO 9001 door DNV
onderstreept ons kwaliteitsniveau. Op al onze
onderzoeksopdrachten zijn de Algemene
Voorwaarden van de Animal Sciences Group
van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de
Arrondissementsrechtbank Zwolle.

Abstract

This report aims to explore what new
developments within multifunctional agriculture
have the potential to develop towards a new
successful multifunctional branch.

Keywords

Multifunctional agriculture, trends, developments

Referaat

ISSN 1570 - 8616

Auteur(s)

Francisca Caron-Flinterman
Frans van Alebeek
Daniël de Jong

Contactpersoon

Francisca Caron-Flinterman
francisca.caron-flinterman@wur.nl
0320-238043

Titel

Nieuwe diensten in de multifunctionele landbouw

Rapport 311

Samenvatting

Dit rapport beoogt in kaart te brengen welke
mogelijke nieuwe ontwikkelingen binnen de
multifunctionele landbouw zich op termijn zouden
kunnen doorontwikkelen tot een perspectievolle
nieuwe sector of deelsector.

Trefwoorden

Multifunctionele landbouw, ontwikkelingen, trends

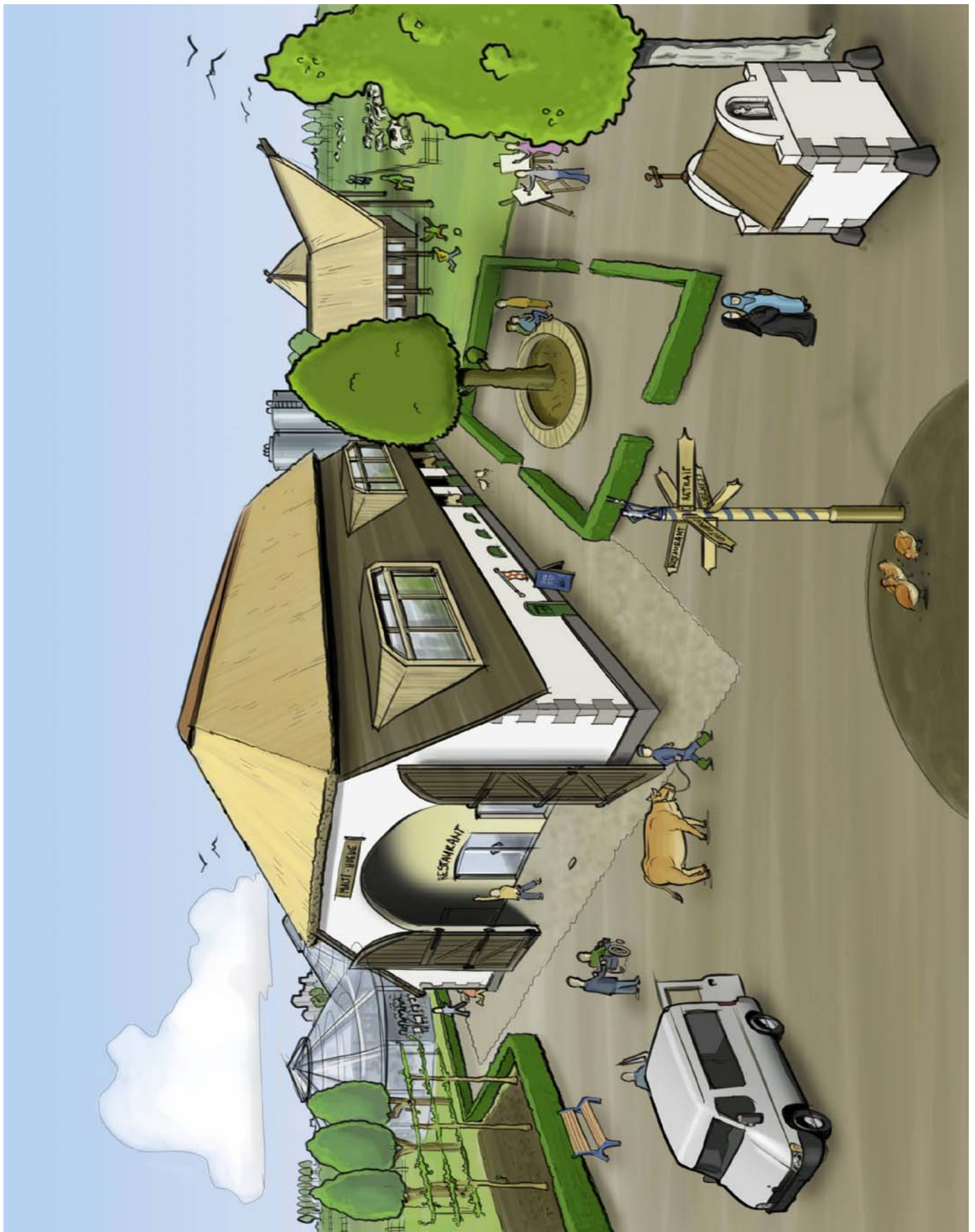
Rapport 311

Nieuwe diensten in de multifunctionele landbouw

New services within multifunctional agriculture

Francisca Caron-Flinterman
Frans van Alebeek
Daniël de Jong

Maart 2010

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen het kader van het LNV-programma Beleidsondersteunend Onderzoek 'Systeeminnovatie multifunctionele bedrijfssystemen' onder projectnummer BO-07-007-013.

Samenvatting

Multifunctionele Landbouw is een zich steeds verder uitbreidende vorm van landbouw, waarbij agrarische ondernemers hun onderneming verbreden door naast de primaire, agrarische producten ook andere maatschappelijke producten of diensten aan te bieden. Door expliciet bij te dragen aan de sociale en/of ecologische duurzaamheid en de economische rentabiliteit van de landbouw te vergroten, draagt multifunctionele landbouw bij aan verduurzaming van de landbouw en de maatschappelijke inbedding en legitimiteit van de landbouw. Redenen voor het ministerie van LNV om verdere groei en ontwikkeling van multifunctionele landbouw te ondersteunen. Recent onderzoek heeft aangetoond dat er in de diverse bestaande sectoren binnen de multifunctionele landbouw nog flinke groei mogelijk is. De vraag die in dit rapport centraal staat, is of er naast de al bestaande sectoren ook nieuwe mogelijkheden, nieuwe vormen van multifunctionele landbouw in het verschiet liggen, die economisch en sociaal potentieel hebben en die, eventueel met ondersteuning vanuit de Taskforce Multifunctionele Landbouw (TMFL), verder zouden kunnen uitgroeien tot een volwaardige deelsector.

Doelstelling

Dit project beoogt inzicht te genereren in mogelijke nieuwe ontwikkelingen binnen de multifunctionele landbouw die op termijn zouden kunnen doorontwikkelen tot een perspectiefvolle nieuwe (deel)sector. Randvoorwaarden zijn dat die ontwikkelingen een duidelijk (toekomstig) economisch potentieel hebben en de binding tussen de agrarische sector en de maatschappij versterken.

Om de doelstelling te kunnen bereiken, zijn de volgende onderzoeksvragen opgesteld:

- Welke nieuwe producten / diensten zijn zichtbaar in de multifunctionele landbouw en in hoeverre zijn deze succesvol?
- Welke behoeften, wensen of ideeën leven er ten aanzien van nieuwe ontwikkelingen in de multifunctionele landbouw?
- In hoeverre sluiten de gevonden nieuwe producten of diensten aan bij behoeften aan de vraagkant?
- Welke andere factoren bepalen het maatschappelijke (sociale en economische) succes van nieuwe multifunctionele producten of diensten?

Methodologie

Voor de beantwoording van deze vragen zijn verschillende wegen bewandeld. Er is een deskstudie in de bestaande literatuur gedaan naar zowel nieuwe ideeën en initiatieven in de multifunctionele landbouw als naar maatschappelijke trends en burgerwensen ten aanzien van landbouw, platteland, etc. Vervolgens hebben 20 semigestructureerde interviews plaatsgevonden met multifunctionele pioniers, visionairs en onderzoekers. Er werd gevraagd naar waargenomen, mogelijke en/of wenselijke ontwikkelingen in de multifunctionele landbouw evenals naar mogelijke kansen, bedreigingen en succesfactoren. Tevens is er een brainstormsessie georganiseerd met een groep betrokken om wenselijke ontwikkelingen binnen de multifunctionele landbouw in kaart te brengen. In de analyse zijn de resultaten uit deze verschillende sporen met elkaar vergeleken. Tevens is reflectie op de resultaten gevraagd door enkele experts uit onderzoek en praktijk.

Resultaten en conclusie

De waargenomen ontwikkelingen in de multifunctionele landbouw sluiten goed aan op de waargenomen maatschappelijke trends. De meeste van deze waargenomen ontwikkelingen omvatten echter geen echt nieuwe producten of diensten. Het zijn meestal óf variaties op al bestaande producten voor de eigen klantenkring, óf een introductie van een bestaand product in een nieuwe klantenkring (c.q. markt). Echt nieuwe producten of diensten voor nieuwe markten zijn nauwelijks waargenomen. De belangrijkste oorzaak is vermoedelijk dat ondernemers niet gauw geneigd zijn hun nog niet geïmplementeerde ideeën voortijdig prijs te geven uit angst voor concurrenten die ermee op de loop gaan. Dit is ons ook door enkele respondenten gezegd.

Enkele wel (redelijk) nieuwe diensten of mogelijkheden voor nieuwe diensten, die vanuit de vraagzijde en/of de aanbodzijde naar voren gekomen zijn, zijn:

- De 'zingevingboerderij': Het aanbieden van mogelijkheden tot retraite of zingeving op de boerderij, bijvoorbeeld door het inrichten van een stiltecentrum of een kapelletje.
- De 'wellnessboerderij': Het aanbieden van wellnessconcepten op de boerderij. Heel nieuw is deze dienst niet meer maar we kunnen ook nog niet spreken van een gesettelde 'sector'.
- De 'stadsboerderij': De combinatie van allerlei stadsfuncties, zoals sportfaciliteiten, gezondheidscentra, ontmoetingsplekken, horeca, etc., met boerderijfuncties.

- De 'adoptieboerderij': Het aangaan van nieuwe relaties van ondernemingen met burgers, bijvoorbeeld in de vorm van burgerinvesteringen in de onderneming met als 'rente' producten of diensten van de boerderij.
- De 'actieboerderij", gericht op jongeren die steeds nieuwe activiteiten en uitdagingen zoeken, met nieuwe gadgets, technologieën en communicatiemogelijkheden, inspelend op hippe trends.
- De 'strafboerderij': De combinatie van landbouw met misdaadpreventie of strafuitvoering.
- De 'waterboerderij': Het combineren van agrarische productie met verschillende watergerelateerde functies zoals drinkwaterwinning, retentie, zuivering, klimaatbestendig inrichten van gebieden.

Van deze verschillende ontwikkelingsmogelijkheden hebben de eerste drie waarschijnlijk de meeste potentie in termen van bijdragen aan maatschappelijke verbinding en economische rentabiliteit, vanwege het expliciet aansluiten bij maatschappelijke behoeften en marktvragen en het relatief eenvoudig te realiseren zijn.

De belangrijkste aanbevelingen richting het beleid rondom multifunctionele landbouw betreffen enerzijds de ondersteuning van bovenstaande nieuwe ontwikkelingen naar behoefte ondermeer door kennisontsluiting, het creëren van experimenteerruimte en subsidiëring, en anderzijds het stimuleren van het aangaan van duurzame maatschappelijke en regionale verbindingen door de multifunctionele landbouw.

Summary

Multifunctional agriculture is a relatively new movement within the agricultural sector, that combines agricultural production with other societal functions. It aims to bridge the gap between agriculture and society and to enhance the societal legitimacy and profitability of agriculture. Reasons for the ministry of LNV to support this movement. In search of strengthening the societal embedding and increasing profits, innovative multifunctional farmers continually explore new directions within multifunctional agriculture. However, in order to develop into a economically successful new branch these new directions may need extra (policy) support. Therefore the ministry of LNV and the Taskforce Multifunctional Agriculture commissioned this research project.

Research objective

This project aims to identify new directions within multifunctional agriculture that could develop into new (sub)sectors which are economically successful and strengthen the bonds between agriculture and society even more.

Methodology

The methodology of the project consisted of several elements. In a desk study reported ideas and initiatives within multifunctional agriculture, as well as societal trends and needs concerning agriculture, food and countryside were investigated. A number of semi-structured interviews with innovative entrepreneurs in multifunctional agriculture as well as with experts on multifunctional agriculture (researchers, advisors, intermediary organisations), aimed to further unfold the variety on new developments within multifunctional agriculture. In addition a brainstorm meeting was organised with a panel of interested citizens in order to identify future needs and wishes concerning multifunctional agriculture. Finally, findings from desk study, brainstorm meeting and interviews were compared and analysed. A team of experts from research and practice was asked to reflect on the results.

Results and conclusions

New developments within the multifunctional agriculture appear to be consistent with recognized societal trends and wishes. However, most new developments identified concern variations on existing products or services. Entirely new services or products were hard to find, possibly because entrepreneurs do not tend to share their new ideas and plans. Some (relatively) new services or products identified, involve:

- experience of meaning of live
- wellness
- urban agriculture
- citizen investment in farm elements
- action for youngsters
- punishment
- water management

We think the upper three developments might be the most potentially successful in terms of profitability and socially embeddedness. They closely fit the societal trends and demands and can be put on the market rather easily

Recommendations to the ministry of LNV and the Taskforce include the investigation of the need for support of these three developments, the provision of actual support if necessary, the overall support of regional anchoring of multifunctional agriculture, and the strengthening of farmer – citizen/consumer relations.

Inhoudsopgave

Samenvatting

Summary

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
2	Vraagkant	3
2.1	Maatschappelijke trends	3
2.2	Burgerpercepties en –behoeften ten aanzien van landbouw in het algemeen.....	5
2.3	Brainstorm met Boergers	6
3	Aanbodkant	7
3.1	Nieuwe initiatieven binnen bestaande sectoren van de multifunctionele landbouw	7
3.1.1	Educatie	7
3.1.2	Kinderopvang.....	7
3.1.3	Natuurbeheer	7
3.1.4	Recreatie.....	7
3.1.5	Streekproducten & ketenvernieuwing	8
3.1.6	Zorglandbouw	8
3.2	Nieuwe ideeën om zich tot nieuwe sectoren te ontwikkelen.....	8
3.2.1	Energieopwekking.....	8
3.2.2	Agrarisch waterbeheer.....	8
3.2.3	Kunst, cultuur en cultuurhistorie	9
3.2.4	Diverse nieuwe vormen van beleving.....	9
3.2.5	Landbouw op zee.....	9
3.2.6	Gevangenisboerderij.....	9
3.2.7	Stadslandbouw	9
3.2.8	Diversen.....	9
3.3	Andere benaderingen om de multifunctionele landbouw verder te ontwikkelen.....	9
3.3.1	Nieuwe (regionale) samenwerkingsvormen	9
3.3.2	Nieuwe boer-burger-verbindingen	10
4	Succes- en faalfactoren	11
5	Discussie en aanbevelingen	13
	Bijlagen	15
	Bijlage 1 Lijst met geïnterviewde personen	15
	Bijlage 2 Literatuur	16
	Bijlage 3 Groslijst van nieuwe multifunctionele activiteiten en sectoren (januari 2010)	18

1 Inleiding

Multifunctionele Landbouw is een zich steeds verder uitbreidende vorm van landbouw, waarbij agrarische ondernemers hun onderneming verbreden door naast de primaire, agrarische producten ook andere maatschappelijke producten of diensten aan te bieden. De multifunctionele landbouw zorgt voor nieuwe impulsen binnen de landbouw, waarbij veel aandacht is voor de binding met de burger en de samenleving. Het draagt bij aan verduurzaming van de landbouw door expliciet de sociale en/of ecologische duurzaamheid te vergroten, en bij te dragen aan de economische rentabiliteit van de landbouw. Mede hierdoor draagt de multifunctionele landbouw ook bij aan de maatschappelijke inbedding en legitimiteit van de landbouw. Redenen voor het ministerie van LNV om verdere groei en ontwikkeling van multifunctionele landbouw te ondersteunen. Met deze doelstelling is de Taskforce Multifunctionele Landbouw (TMFL) opgericht.

Recent onderzoek heeft aangetoond dat er in de diverse bestaande sectoren binnen de multifunctionele landbouw nog flinke groei mogelijk is (Ecorys et al., 2009). De vraag die tot dit rapport geleid heeft, is of er naast de al bestaande sectoren ook nieuwe mogelijkheden, nieuwe vormen van multifunctionele landbouw in het verschiet liggen, die economisch en sociaal potentie hebben en die, eventueel met ondersteuning vanuit de Taskforce MFL, verder zouden kunnen uitgroeien tot een volwaardige deelsector.

Doelstelling

Dit project beoogt inzicht te genereren in mogelijke nieuwe ontwikkelingen binnen de multifunctionele landbouw die op termijn zouden kunnen doorontwikkelen tot een perspectiefvolle nieuwe (deel)sector. Randvoorwaarden zijn dat die ontwikkelingen een duidelijk (toekomstig) economisch potentieel hebben en de binding tussen de agrarische sector en de maatschappij versterken.

Innovaties in de Multifunctionele landbouw

Innovaties in de multifunctionele landbouw beginnen meestal bij ideeën van innovatieve ondernemers, bij pioniers die kansen waarnemen voor een nieuwe product/dienst– markt combinatie (pmc). Zo'n innovatie kan gaan om de lancering van een nieuw product of dienst (productinnovatie), om het aanspreken van een nieuwe markt (procesinnovatie) of om beide. Igor Ansoff (1957) spreekt in het laatste geval over diversificatie (zie figuur 1).

Figuur 1 Product-markt matrix van Ansoff

product markt	huidig	nieuw
huidig	marktpenetratie	productontwikkeling
nieuw	marktontwikkeling	diversificatie

Ondernemers die vanwege een bepaalde expertise sterk verbonden zijn met een bepaald type product zullen eerder naar nieuwe markten op zoek gaan dan overstappen op een nieuw product. Ondernemers die meer klant- en marktgericht zijn, zullen eerder op zoek gaan naar nieuwe producten of diensten die het beste in de behoefte van de markt kunnen voorzien. De meest risicovolle strategie is diversificatie, waarbij een nieuw product of dienst ontwikkeld wordt voor een nog te creëren markt. Veel multifunctionele landbouwbedrijven zijn vanuit een traditioneel landbouwbedrijf ontstaan door diversificatie.

In dit onderzoek zijn we vooral op zoek naar voorbeelden van productontwikkeling en diversificatie binnen de multifunctionele landbouw. Daarbij ligt de nadruk op de ontwikkeling van echt nieuwe producten en diensten en niet op de het ontwikkelen van variaties op al bestaande producten en diensten (deelinnovaties). Juist de nieuwe producten en diensten, vaak in combinatie met nog te ontwikkelen markten, behoeven mogelijk extra ondersteuning en/of bescherming om tot volle wasdom te kunnen komen. Op het moment dat er een netwerkje om een innovatie heen gevormd wordt en er een relatief veilige omgeving ontstaat waarin de innovatie verder ontwikkeld kan worden, spreken we van een 'niche' (Kemp et al., 1998). Verdere uitgroei tot een innovatie op systeemniveau, bijvoorbeeld tot een nieuwe (deel)sector, is mogelijk als ontwikkelde praktijken en procedures (deel)sectorbreed geaccepteerd, geformaliseerd en toegepast gaan worden.

Omdat echt nieuwe productideeën waarschijnlijk moeilijk op te sporen zijn (mede doordat ondernemers hun nieuwe ideeën niet snel zullen delen) is ervoor gekozen ook de vraagzijde van de multifunctionele landbouw in kaart te brengen. Mogelijk komen hieruit nog enkele aanknopingspunten voor nieuwe ontwikkelingsrichtingen uit naar voren.

Methodologie

Onderzoeksvragen

Om de doelstelling te kunnen bereiken, zijn de volgende onderzoeksvragen opgesteld:

- Welke nieuwe producten / diensten zijn zichtbaar in de multifunctionele landbouw?
 - In hoeverre zijn dat nieuwe producten, of bestaande producten voor nieuwe markten, of vernieuwingen die zowel als product en als marktsegment nieuw zijn in de multifunctionele landbouw?
 - In hoeverre lijken / zijn deze producten / diensten succesvol in termen van rentabiliteit en aansluiting bij de markt?
- Welke behoeften, wensen of ideeën leven er bij nieuwe ontwikkelingen in de multifunctionele landbouw?
 - Wat zijn maatschappelijke trends waar de multifunctionele landbouw op in zou kunnen spelen?
 - Wat zijn burgerbehoeften waar de multifunctionele landbouw op in zou kunnen spelen?
 - Welke overige ideeën voor nieuwe producten of diensten leven er bij de diverse betrokken stakeholders?
 - In hoeverre sluiten de gevonden nieuwe producten of diensten aan bij behoeften aan de vraagkant?
 - Welke andere factoren bepalen het maatschappelijke (sociale en economische) succes van nieuwe multifunctionele producten of diensten?
 - Welke aanbevelingen zijn er te geven bij het verder ontwikkelen van nieuwe producten / diensten in de multifunctionele landbouw?

Plan van aanpak

Het project heeft een gefaseerde aanpak gevolgd. De verschillende (deels overlappende) fasen waren:

1. Initiatie
 - Samenstelling en start-up met projectteam: afspraken over rollen en taken.
2. Verkenning
 - Deskstudie naar kennis op het vlak van nieuwe ideeën en initiatieven in de multifunctionele landbouw, maatschappelijke trends, burgerwensen ten aanzien van landbouw en platteland e.d.
 - Selectie van de te interviewen personen aan de hand van enkele expertinterviews.
3. Consultatie
 - 20 semigestructureerde interviews met multifunctionele pioniers, visionairs en onderzoekers. Er werd gevraagd naar waargenomen, mogelijke en/of wenselijke ontwikkelingen in de multifunctionele landbouw evenals naar mogelijke kansen, bedreigingen en succesfactoren. Brainstormessie met burgers van de BoergerGroep¹ rondom wenselijke ontwikkelingen binnen de multifunctionele landbouw. Aan de hand van twee globale, tegengestelde toekomstscenario's werd de Boerger gevraagd na te denken over welke aanvullende maatschappelijke functies en diensten voor de landbouw mogelijk en wenselijk zijn.
4. Analyse en reflectie
 - Nadere analyse van resultaten
 - Reflectie op de aansluiting van vraag en aanbod
 - Reflectie op resultaten door enkele experts uit onderzoek (Rurale Sociologie) en praktijk (Taskforce MFL)
5. Rapportage en disseminatie

¹ De BoergerGroep is een landelijk panel van betrokken burgers die op initiatief van Wageningen UR zijn uitgenodigd om mee te denken over het platteland en de nieuwe rol van de landbouw in onze samenleving; www.boergergroep.nl. De groep beoogt geen afspiegeling van de maatschappij te zijn; jongeren en allochtonen zijn ondervertegenwoordigd.

2 Vraagkant

De vraagkant van nieuwe multifunctionele sectoren is grofweg in kaart gebracht door (1) via de literatuur de belangrijkste maatschappelijke trends en burgerwensen t.a.v. platteland en landbouw (recreatie, omgeving, dierwelzijn, voeding, zorg, educatie e.d.) in kaart te brengen, en (2) door actief met een aantal deelnemers van de BoergerGroep te brainstormen over mogelijke nieuwe ontwikkelingen.

2.1 Maatschappelijke trends

In deze sectie reflecteren we kort op een paar belangrijke trends in demografie, economie technologische ontwikkeling, waardepatronen en percepties van burgers, en (deels daaruit voortkomende) trends in vrijetijdsbesteding, zorg enz. Tegelijkertijd past hier de nuancering dat veel trends zeer tijdelijk zijn en dat de duur van een trend nauwelijks te voorspellen is.

Demografie

De belangrijkste demografische trend in Nederland is nog altijd de toenemende vergrijzing. De groei van het percentage ouderen in onze samenleving heeft gevolgen voor veel sectoren. Zo neemt de vraag naar (ouderen)zorg en woonvormen voor ouderen sterk toe. Tegelijkertijd vormen de ouderen de bevolkingsgroep die de meeste vrije tijd heeft, waardoor de vraag naar vrijetijdsbestedingsmogelijkheden voor deze groep toeneemt. Daarbij komt dat een relatief groot gedeelte van de mensen die de komende jaren met pensioen gaan (de babyboomers), vrij veel geld te besteden hebben.

Een trend die hier sterk mee verwant is, is de groeiende groep allochtone ouderen, waaronder zich ook veel zorgvragers bevinden. Deze groep heeft heel eigen behoeften als het bijvoorbeeld om zorg en wonen gaat. Een heel andere trend is dat jongeren in onze maatschappij steeds vroeger zelfstandig worden en steeds meer hun eigen wensen en behoeften volgen.

Economie

De recente economische crisis heeft het uitgavenpatroon van veel Nederlanders veranderd. De koopkracht van de meeste burgers is nauwelijks verminderd, maar men is nu wat voorzichtiger met grote aankopen en vakanties.

Technologie

De digitalisering van de maatschappij gaat nog altijd door. Steeds meer mensen hebben toegang tot Internet en mobiele telefonie en men communiceert steeds meer in sociale netwerken via twitter, hyves, weblogs, SMS enz.

Burgerwaarden

Het onderzoeksbureau Motivaction brengt doorlopend de waardepatronen van burgers in beeld. Hoewel waarden sterk verschillen per type burger (zie box 1), zijn er toch algemene trends zichtbaar. In 2009 zijn de volgende trends waargenomen (Mentality monitor februari 2009; SCP, 2009; Spangenberg et al., 2009).

- Naast de nog steeds groeiende individualisering is er meer behoefte aan collectieve ervaringen.
- De maatschappelijke betrokkenheid in de breedte neemt wat af.
- Tegelijkertijd is de 'nabije ander' (familie, vrienden, burens) de belangrijkste bron van zingeving. Blijkbaar focussen mensen zich in de huidige tijd van onzekerheid meer op de eigen kleine kring.
- Naast gezondheid van lijf en leden zijn voorwaarden voor het eigen geluk vooral relationeel van aard ('liefde geven' en 'liefde ontvangen')
- De hang naar luxe en decadentie neemt wat af; waarschijnlijk als gevolg van de onzekerheid van de huidige economische crisis.
- Ook de aandacht voor het milieu neemt heel recent in alle groepen iets af
- Het grootste zorgpunt van de gemiddelde Nederlander betreft de gezondheidszorg en dan met name de zorg voor ouderen.
- Tenslotte is er meer gerichtheid op technologie (hyves, facebook, twitter) en wat meer voyeurisme en exhibitionisme (You Tube).
- Over de waarden van jongeren is zeer recent een Motivaction rapport verschenen. Daarin wordt uiteengezet dat Nederlandse jongeren gemiddeld harder, materialistischer, hedonistischer en assertiever zijn geworden.

Ze zijn meer gericht op uiterlijk, kicks, nieuwe technologieën, netwerken, niet milieubewust, niet bezig met gezond leven en minder betrokken bij de maatschappij (Lambert en Spangenberg, 2009)

Zorg

De vraag naar zorg neemt, onder andere door de vergrijzing, nog steeds toe. Het aantal zorgverleners ('handen aan het bed') is echter, onder andere door bezuinigingen, afgenomen. Tegelijkertijd neemt ook de mondigheid van zorgvragers (en burgers in het algemeen) toe. Mede hieraan gerelateerd zijn belangrijke trends in de zorg:

- meer nadruk op het bevorderen zelfredzaamheid van en onderlinge steun tussen cliënten;
- het bevorderen van burgerinzet in de zorg;
- vermaatschappelijking van de zorg;
- het streven naar kleinschaligheid;
- het streven naar een integrale benadering.

Daarnaast staat keuzevrijheid voor de cliënt ook nog altijd hoog in het vaandel.

Voedselproducten

Wat betreft het kopen van voedsel zijn de volgende voorzichtige trends waargenomen (Landwerk 2009:4):

- meer aandacht voor de regio, voor herkenbaarheid en traceerbaarheid;
- meer behoefte aan gemakproducten: kant en klaar producten, producten die naar de klant toe worden gebracht, 'one-stop-shopping';
- meer aandacht voor de gezondheid van producten (onder andere gerelateerd aan de groeiende aandacht voor obesitas).

Er lijkt sprake van een verandering van eetcultuur. De vraag naar regionaal, duurzaam en gezond voedsel zet door.

Vrijtijdsbesteding

Trends in vrijetijdsbesteding zijn erg divers. In de wereld van de recreatieliteratuur worden recreanten ingedeeld op basis van recreatieve activiteiten (De Boer en Van Raffe, 2004), de oriëntatie op natuur (Klinkers en Boerwinkel, 1990) of motieven van recreatie (Landwerk 2009: 4). In Landwerk 2009 spreekt men ook over de recreant van de toekomst, waarvan vier varianten beschreven worden (Lengkeek et al., 2009):

- amusementzoekers: zijn veranderlijk; hebben behoefte aan steeds nieuwe gags;
- ontspanningzoekers: liefhebbers van wandelen en fietsen
- Informatiezoekers: bezoeken graag in toenemende mate erfgoedplekken en nieuwe natuur;
- 'explorers', een nieuwe groep recreanten die zich afzondert van de gewone recreant, op zoek gaat naar een eigen belevingswereld, naar eigen plekjes, o.a. met GPS en Google Earth.

Ouderen gaan een steeds belangrijker rol spelen in de recreatieve sector. Ten eerste is het een groeiende bevolkingsgroep, ten tweede hebben ze veel vrije tijd en ten derde hebben de meesten ook aardig wat geld te besteden. Dit heeft tot gevolg dat er een groeiende behoefte is aan vrijetijdsbestedingsmogelijkheden voor ouderen. Specifieke behoeften van ouderen zijn: zorggerelateerde recreatie, gezondheidsbevorderende, sportieve recreatie, voldoende groen en voldoende luxe.

Burgerschapstijlen in het Mentality™-model van Motivaction

In haar Mentality™-model onderscheidt Motivaction, op basis van persoonlijke opvattingen en waarden die aan de levensstijl van mensen ten grondslag liggen, acht sociale milieus in Nederland. De mensen uit hetzelfde sociale milieu delen bijvoorbeeld waarden ten aanzien van werk, vrije tijd en politiek, en tonen overeenkomstige ambities en aspiraties. Ieder milieu heeft een eigen leefstijl en consumptiepatroon, die tot uiting komen in concreet gedrag, variërend in waardepatronen en het belang van status
(zie www.motivaction.nl).

De traditionele burgerij

De moralistische, plichtsgetrouwe en op de status-quo gerichte burgerij die vasthoudt aan tradities en materiële bezittingen.

De gemaksgereïenteerden

De impulsieve en passieve consument die in de eerste plaats streeft naar een onbezorgd, plezierig en comfortabel leven.

De moderne burgerij

De conformistische, statusgevoelige burgerij die het evenwicht zoekt tussen traditie en moderne waarden als consumeren en genieten.

De nieuwe conservatieven

De liberaal-conservatieve maatschappelijke bovenlaag die alle ruimte wil geven aan technologische ontwikkeling, maar zich verzet tegen sociale en culturele vernieuwing.

De kosmopolieten

De open en kritische wereldburgers die postmoderne waarden als ontplooiën en beleven integreren met moderne waarden als maatschappelijk succes, materialisme en genieten.

De opwaarts mobielen

De carrièregerichte individualisten met een uitgesproken fascinatie voor sociale status, nieuwe technologie, risico en spanning.

De postmaterialisten

De maatschappijkritische idealisten die zichzelf willen ontplooiën, stelling nemen tegen sociaal onrecht en opkomen voor het milieu.

De postmoderne hedonisten

De pioniers van de beleveniscultuur, waarin experiment en het breken met morele en sociale conventies doelen op zichzelf zijn geworden.

Hieronder staan de overige waargenomen trends in de vrijetijdsbesteding (Landwerk 4, 2009).

- Beleving staat centraal (uitdaging, gezelligheid of rust)
- Behoeftte aan collectieve ervaringen
- Behoeftte aan meer verschillende activiteiten
- Recreatie in eigen woonomgeving wordt belangrijker; groen in de stad
- Groei in de belangstelling voor de natuurlijke omgeving, informatiezoekers
- Behoeftte aan (grootschalige) leisurevoorzieningen (pretparken, skihallen, klimmuren, etc.)
- Behoeftte aan steeds luxere en completere voorzieningen, van alle gemakken voorzien en met de mogelijkheid om alles te beleven (buggysafari's in Dubai en bungeejumping van de stuwdam Verzasca)
- Door het vroeger zelfstandig worden van jongeren ontstaat ook een behoefte aan specifiek op jongeren toegesneden recreatiemogelijkheden (divers, sportief, nieuwe technologieën)
- Mogelijk komt daar door de opwarming van de aarde een toenemende behoefte aan zwemlocaties bij.
- In 2009 is tevens de trend waargenomen dat Nederlanders als gevolg van de economische malaise iets minder vaak en minder ver op vakantie gaan.
- Mogelijk als tegentrend tegen de toenemende digitalisering is ook een behoefte zichtbaar aan nostalgie en echtheid, de zogenaamde 'slowbalisering': de luxe van eenvoud, terug naar de eigen streek, plattelandseducatie, streekproducten → plattelandstoerisme; kamperen bij de boer
- Gezondheid (actief) en kwaliteit (goed voedsel, comfortabel) zijn belangrijke eisen, niet in het minst voor de groeiende groep ouderen.
- De behoefte aan wellness blijft, ook in de vakantie, toenemen².

2.2 Burgerpercepties en –behoeften ten aanzien van landbouw in het algemeen

Het is moeilijk iets te zeggen over de perceptie van burgers ten aanzien van landbouw in het algemeen. Hoewel landbouw de primaire producent van ons voedsel is en de belangrijkste beheerder van het landschap (want grootste landgebruiker), zijn de meeste burgers leken op het gebied van de landbouwpraktijk. Voor de meesten geldt dat ze niet op een boerderij opgegroeid zijn en geen relatie met de landbouw hebben. Toch groeit de interesse van de burger in de veehouderij. Uit een representatieve steekproef van Nederlandse burgers naar hun ervaring van veehouderij bleek dat de helft van de respondenten de afgelopen twee jaar een landbouwbedrijf had bezocht (Boogaart, 2009). Bovendien laten, vanuit een groeiend bewustzijn en een toenemende mondigheid, burgers steeds vaker hun stem horen in discussies over dierwelzijn (bijv. Partij voor de Dieren; Wakker Dier) en over de kwaliteit van ons voedsel (bijv. Slow Food beweging). Tegelijkertijd leggen burgers steeds meer claims op het gebruik van het buitengebied, dat tot voor kort door de landbouw gedomineerd werd. Ze willen er wonen, recreëren en de natuur en het landschap beleven. Door deze ontwikkelingen wordt de mening van de burger over de landbouw steeds belangrijker.

Uit een recent onderzoek van Birgit Boogaart (2009) is gebleken dat burgers natuurlijkheid, moderniteit en traditie belangrijke waarden vinden in de melkveehouderij. Vergelijkbaar onderzoek wordt nu gedaan binnen andere landbouwsectoren. De perceptie van burgers over het welzijn en het gebruik van landbouwproductiedieren is sterk afhankelijk van de grondhouding ten aanzien van (de eigen positie ten opzichte van) het dier³.

Uit een onderzoek van Bos en Van Eijk (2009) blijkt dat in het algemeen de meeste burgers de volgende zaken bij de veehouderij belangrijk vinden:

- dat dieren vrij rondlopen in een natuurlijke leefomgeving, goed verzorgd worden, en natuurlijk en vers voedsel krijgen;
- dat producten sappig en vers zijn; kwaliteitsborging vindt men belangrijk;
- dat processen eerlijk en duurzaam zijn;
- dat boeren professionele handelingsvrijheid krijgen, eerlijke prijzen en redelijke marges.

² <http://www.nbtcniporesearch.nl/cvo/resultaten/nieuws/groeiwellness.jsp>

³ Een bekend onderscheid in grondhoudingen van mens t.o.v. het dier is het van oorsprong milieufilosofische onderscheid in Heerser (sterk antropocentrische, instrumentele houding: dier als productiefactor); Rentmeester (zwak antropocentrische, instrumentele houding: dier als ons in beheer toevertrouwd; mens staat boven en is verantwoordelijk voor het dier); Partner (zoëcentrische houding: dier als broeder / zuster; respect voor natuurlijke levensvorm en intrinsieke waarde, autonomie en kwetsbaarheid); en Participant (bio- of ecocentrische houding: dier als onderdeel holistische natuur; focus op ecologische samenhang, intrinsieke waarde omwille van het dier zelf) (Verhoog en Visser, 1999). Bos en Van Eijk (2009) maken onderscheid in de Pragmaticus (maakt zich geen zorgen maar het moet wel goed geregeld zijn), de Romanticus (heeft een irreeël plaatje; de burger die anders denkt dan hij als consument handelt), en de Ethicus (maakt zich zorgen; bewuste consument).

Daarnaast hebben verschillende onderzoeken onder burgers geprobeerd in beeld te brengen welke behoeften burgers hebben bij de (multifunctionele) landbouw. Zo heeft een onderzoek onder bezoekers van multifunctionele boerderijen bijvoorbeeld aangetoond dat men de volgende aspecten belangrijk vindt (de Jong et al., 2009):

- rust, ruimte, ritme en natuur
- plek voor de kinderen
- educatie
- dieren op erf
- consumpties en verkoop van lokaal geproduceerde, smaakvolle voedingsmiddelen
- transparantie t.a.v. productieproces
- contact met boer of boerin (met passie)
- kleinschaligheid en nostalgie

Daarnaast is vorig jaar op initiatief van Wageningen UR een landelijk panel van burgers opgericht, de 'BoergerGroep' dat met onderzoek en beleid wil meedenken over de toekomst van het platteland en de landbouw. Uit diverse bijeenkomsten van de BoergerGroep is naar voren gekomen dat Boergers in aanvulling op voorgaande punten de volgende punten belangrijk vinden:

- toegankelijkheid
- duurzame voedselproductie
- balans tussen de stad en het omringende platteland
- aandacht voor de natuur en het landschap
- respect voor dieren en mensen

2.3 Brainstorm met Boergers

Op 24 oktober 2009 is een brainstormbijeenkomst plaats gevonden met 11 leden van de BoergerGroep. Doel van deze bijeenkomst was het met burgers brainstormen over gewenste toekomstige ontwikkelingen binnen de multifunctionele landbouw.

De bijeenkomst begon met het selecteren en het in groepen thematisch uitwerken van twee toekomstscenario's: (1) een wereld waarin een tekort aan grondstoffen gecombineerd wordt met sociale eensgezindheid versus (2) een wereld waarin genoeg grondstoffen gecombineerd wordt met sociale en internationale spanningen. Vervolgens werd de Boergers gevraagd om met elkaar en onder begeleiding te brainstormen over welke (aanvullende) maatschappelijke functies of diensten agrarische bedrijven binnen de verschillende scenario's zouden kunnen of moeten vervullen.

Opvallend is dat beide groepen als resultaat nadrukkelijk met allerlei vormen van multifunctionele landbouw kwamen, waarin de verbinding van de landbouw met de stad en de burger een prominente rol speelt. Blijkbaar is dit een grote wens van de deelnemers, die onafhankelijk van gehanteerde scenario's, naar voren komt. Men had het dan ook geregeld over een tegenbeweging creëren; een tegenbeweging die nieuwe perspectieven moet openen in de geschetste werelden.

Een tweede opvallende constatering is dat men de landbouw nadrukkelijk een cruciale rol toedicht in de zingeving van ons leven: landbouw als een basis van ons bestaan en producent van voedsel voor zowel het lichaam als de geest. In de ogen van de deelnemers zijn er een groot aantal vragen en knelpunten in onze huidige samenleving waarbij de landbouw antwoorden en oplossingen zou kunnen bijdragen (zie bijvoorbeeld de zogenaamde stadsfuncties hieronder).

De volgende nieuwe ideeën en wensen voor multifunctionele landbouw werden genoemd:

- openstelling boerderijen: transparantie productieprocessen; goede bereikbaarheid; vrijwilligerswerk op de boerderij; ruimte voor kinderen;
- diverse stadsfuncties op de boerderij: zoals ontmoetingsplek, horeca, recreatie, zorg, educatie, verkoop, cultuur, bejaardentehuis, sportschool, BSO, leerwerktrajecten voor jongeren, sociale werkverschaffing, kunst, afkickkliniek, gezondheidscentrum, energielevering, waterzuivering, recycling van mest;
- breng de boerderij in de stad: groene recreatie in de stad; regionale landbouwproducten in de stad; rolstoelrestaurant met shuttlebusverbinding;
- productie van kwaliteitsvoedsel; eigen distributiekkanalen;
- zingeving op de boerderij (stiltecentrum, retraite);
- de boer als 'levenskunstenaar'.

3 Aanbodkant

Uit de verschillende bronnen (literatuur over MF landbouw en interviews met deskundigen) is een veelheid van ideeën aangedragen. Veel van deze ideeën zijn niet zozeer noviteiten maar borduren voort op bestaande activiteiten en zijn vaak vertalingen van bestaande initiatieven naar andere sectoren of doelgroepen. Soms zijn ideeën nieuwer en origineler. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste resultaten van de inventarisatie samengevat. Als structuur wordt een indeling in sectoren van MF landbouw aangehouden. Dat zijn om te beginnen de traditionele MF sectoren zoals ook door de Taskforce Multifunctionele Landbouw worden onderscheiden, en daarnaast nieuwe richtingen die op termijn misschien tot nieuwe sectoren kunnen uitgroeien.

Bij de bespreking ligt de focus vooral op meer vernieuwende concepten, producten en diensten. Een overzicht van het totaal van meer dan 150 ideeën wordt in bijlage 6.3 gegeven.

3.1 Nieuwe initiatieven binnen bestaande sectoren van de multifunctionele landbouw

In deze paragraaf worden de geïdentificeerde nieuwe initiatieven binnen de door de Taskforce Multifunctionele Landbouw onderscheiden sectoren, beschreven.

3.1.1 *Educatie*

Binnen deze sector werden vooral veel bekende en bestaande activiteiten vermeld, zoals typische natuureducatie- activiteiten voor basis- en middelbare scholen, bedrijfsopenstelling en excursies. Minder vanzelfsprekend zijn managementtrainingen en teambuildingactiviteiten op het agrarisch bedrijf. Vernieuwend is het idee dat ondernemers tegen vergoeding collega agrariërs opleiden in specifieke onderwerpen en vaardigheden (bijv. natuurlijke plaagbeheersing of ruraal ondernemerschap). Ook vernieuwend zijn ideeën waar educatie gekoppeld wordt aan andere sectoren. Voorbeelden hiervan zijn: de boer als schatbewaarder van archeologische en cultuurhistorische waarden en erfgoed (museumfunctie) en de combinatie tussen onderwijs en zorg: het geven van regulier onderwijs aan leerplichtige kinderen, die niet (of tijdelijk niet) te plaatsen zijn in het reguliere onderwijs.

3.1.2 *Kinderopvang*

Er zijn nauwelijks nieuwe ideeën binnen de agrarische kinderopvangsector gevonden. De verwachting is dat diverse vormen van samenwerking nog aan belang zullen gaan winnen.

3.1.3 *Natuurbeheer*

Veel van de ideeën rond agrarisch natuurbeheer draaien om het vermarkten van natuur. Ofwel rechtstreeks – het boerenbedrijf als natuurproducent met bepaalde doelsoorten of biotopen als product – of door het verrekenen van zulke natuur in de prijs en het imago van agrarische producten ('natuurvlees'). Ook de route andersom wordt gepropageerd: meerprijzen van agrarische producten leveren budget dat geïnvesteerd kan worden in de aanleg, ontwikkeling en het beheer van (nieuwe) natuur. Al deze ideeën tonen opnieuw dat agrarisch natuurbeheer (nog) geen marktwerking kent.

Niet nieuw, maar nog steeds in een pilotstadium is het idee van de landschapsveiling waarmee een fonds wordt gevuld om het beheer van landschapselementen te bekostigen. Wel relatief nieuw is het idee om in samenwerking met recreatieondernemers landschappelijk aantrekkelijke gewassen te telen (i.p.v. 'muren van maïs').

3.1.4 *Recreatie*

Onder recreatie werd een groot aantal van uiteenlopende activiteiten en faciliteiten genoemd die niet echt nieuw of origineel zijn, maar die voor veel bestaande bedrijven wel een nieuwe toevoeging kunnen zijn. Enkele voorbeelden uit een hele reeks zijn: logeren/kamperen met lokale sagen en legenden, speelbossen, Tai chi tussen de koeien, visvoorzieningen, kleinschalige horeca, bankjes in het groen, klimwand, (kano)verhuur, indoorsportvoorzieningen enz. Ook diverse nieuwe vormen van overnachtingen (plaggenhutten, boerenlodges, tipi's) en arrangementen met meer luxe en wellness, al of niet gericht op specifieke doelgroepen, zijn genoemd.

Een trend in de samenleving (vooral bij jongeren) is de behoefte aan steeds nieuwe ervaringen, gags en faciliteiten. Hier en daar wordt daar al op ingespeeld. Verder zijn voorbeelden van singelgolfbanen op agrarische bedrijven nieuw. Ook nieuw zijn vormen van verblijfsrecreatie gericht op specifieke doelgroepen (bijv. chronisch zieken) die tijdens hun verblijf ook vormen van (medische) zorg behoeven. ZLTO, verzekeraars en zorginstellingen lijken daar nu al op in te springen.

3.1.5 *Streekproducten & ketenvernieuwing*

De ideeën rond streekproducten lijken weinig vernieuwend: veel styling van producten met termen als ambachtelijk, traditioneel en authentiek. Ook samengestelde pakketten met diverse producten en directe afzet naar horeca en detailzaken zijn weinig origineel. Gebiedskeurmerken en gebiedssamenwerking (bijv. Vechtdalproducten of Het Groene Woud) lijken wel interessante nieuwe ontwikkelingen.

Daarnaast zijn bijna 25 ideeën gevonden die nieuwe manieren van vermarkten van producten omvatten. Blijkbaar zit er veel energie op dit thema. Een aantal voorbeelden hiervan zijn diepvriespakketten (afhalen en thuisbezorgen), snelklaarproducten en voorbereekte producten, biologische snacks, raakvlak zoeken met gezondheid van mensen, het produceren van innovatieve producten voor een nieuwe doelgroep (zoals allochtonen uit de stad), opwaardering van eigen producten, functional foods, stalbezoeken combineren met proeverijen, kamelenmelk gecombineerd met ritjes op kameel, geen vlees verkopen maar arrangement/sfeer/emotie.

Ook zijn een aantal ideeën rond ketenvernieuwing origineel en nieuw te noemen:

- Kookworkshops op het platteland. Er is behoefte aan kookworkshops en op het platteland kan dat gekoppeld worden aan het gebruik van lokale producten.
- Lokale ziekenhuiscatering (zoals bijvoorbeeld in Cornwall).
- Vermarkten van dierwelzijn (Comfortclass varkensstal (varkens in luxe stallen); speelmateriaal voor varkens; aanplant bomen voor schaduw voor vee).
- Korte ketens, stadsstation. Dus niet de boerderijwinkel maar de streekproductenwinkel in de stad.
- Webwinkels en bezorgservices (de 'digitale vrieskist'; aansluiten bij bestaande distributeurs).
- Consumenten producten laten oogsten / rooien / plukken (Pieter Beijs uit Lelystad: een meter aardappelen).
- Supermarktfunctie op boerderij.
- Varkens 2.0: production on demand. Vraag is hoe je een platform kan maken waar consumenten hun wens kunnen achterlaten en producenten kunnen laten weten dat ze het willen produceren en tegen welke prijs.

3.1.6 *Zorglandbouw*

De meeste nieuwe ideeën die we tegenkwamen binnen de zorglandbouw draaien om het aanboren van specifieke nieuwe cliëntgroepen (bijv. immigranten en daklozen, medewerkers met burn-out, terminale patiënten, leden van allochtone groepen). We noemen enkele meer vernieuwende ideeën.

- Jongerenopvang in een rebound setting (volledige opvang). Ministerie van Jeugd en Gezin is hier mee bezig.
- Zorglandbouw met dubbelrelatie met thuiszorginstelling. Hierdoor een sterkere band en robuustere sector.
- Woonzorg; wonen op de zorgboerderij. Dit bestaat nog weinig.
- Zorglandgoederen (zorg voor veel doelgroepen op een landgoed/een instelling op een landgoed).
- Combinatie tussen onderwijs en zorg: het geven van regulier onderwijs aan leerplichtige kinderen, die niet (of tijdelijk niet) te plaatsen zijn in het reguliere onderwijs.

3.2 **Nieuwe ideeën om zich tot nieuwe sectoren te ontwikkelen**

Bij de zoektocht in de literatuur en gesprekken met deskundigen zijn ook ideeën gevonden die niet direct onder bovenstaande sectoren vallen, en die (misschien, op termijn) aanleiding zouden kunnen geven tot de ontwikkeling van nieuwe MF landbouwsectoren. Deze worden hier kort besproken.

3.2.1 *Energieopwekking*

Er bestaat reeds een initiatief waarbij burgers multifunctionele bedrijven financieel in staat stellen om zonnepanelen aan te schaffen ('Boer zoekt Buur voor zonnepanelen'), in ruil tegen gegarandeerde (pakketten van) producten. Andere ideeën zijn het tanken van biogas bij de boer en het verwerken van biomassa (snoeihout en maaisel) uit landschapselementen tot biogas, al of niet met directe levering naar omringende huishoudens, bedrijven en instellingen. Ook hiervan bestaan al voorbeelden van enkele pilots.

3.2.2 *Agrarisch waterbeheer*

Op hele kleine schaal zijn boeren al actief met het bergen en zuiveren van water in rietmoerassen en rietsloten. In het project 'Waterboeren' van Wageningen UR worden zulke initiatieven bijeengebracht en ondersteund.

3.2.3 Kunst, cultuur en cultuurhistorie

Bij dit onderwerp ligt een overlap c.q. samenwerking met educatie voor de hand. Bij enkele openluchtmusea is al sprake van museumboerderijen. Dit kan verder worden uitgebouwd met het demonstreren van oude ambachten, gebruiken, gereedschappen, traditionele gewassen en oude veerassen.

Een andere lijn is meer samenwerking tussen agrarische bedrijven en kunstenaars in de vorm van boerderijgalerieën, oefenruimtes, concerten, voorstellingen en diverse cursussen op het boerenbedrijf.

3.2.4 Diverse nieuwe vormen van beleving

In deze categorie zien we duidelijk nieuwe ideeën en concepten ontstaan. Allereerst is er een al bestaande trend naar meer luxe en comfort ('wellness') die doorzet en zich vertaalt in luxe vormen van verblijf en verzorging, de boerderijspa, zwembijvers, enz. Een andere trend is die van een behoefte aan meer zingeving: dromen en spiritualiteit op het platteland, de boerderijkapel of stiltecentrum, bezinningsdagen voor managers, terug naar de wortels van ons bestaan. *En een derde trend is de vraag naar nieuwe vormen van vermaak: exploreren (GPS routes), pretparken, klimmuren of de 'FunFoodFactory'.*

3.2.5 Landbouw op zee

Er zijn interessante mogelijkheden voor zeewier- of algenkweek voor voedsel, biobrandstoffen, fosfaatwinning, al of niet in combinatie met viskwekerijen en windmolenparken op zee. Het is echter de vraag in hoeverre dit onderwerp valt onder multifunctionele landbouw.

3.2.6 Gevangenisboerderij

Dit is in feite een heruitvinding van een oude traditie. O.a. in de USA, maar ook in oude veenontginningen) is de gevangenisboerderij, waar delinquenten meewerken. Dit kan kostenbesparingen voor het gevangeniswezen betekenen, en vanuit de ervaringen van zorgboerderijen misschien ook kunnen bijdragen aan de resocialisatie van gedetineerden.

3.2.7 Stadslandbouw

Rond stadslandbouw ontstaan momenteel in Nederland een groeiend aantal initiatieven, vanuit verschillende motieven zoals duurzame voedselproductie vlak bij de stad, permacultuur, verse consumptie met lage transportkosten, het behoud van de groene longen in en rond steden, het sluiten van kringlopen, sociale cohesie, enzovoorts. Denk daarbij aan voedselproductie op daken en braakliggende terreinen, tele van speciale gewassen voor verschillende culturele doelgroepen, polycultures en viskwekerijen enz.

3.2.8 Diversen

Er blijven een reeks ideeën over die minder gemakkelijk te groeperen zijn onder de vorige noemers. Een paar genoemde ideeën betroffen alternatieve vormen van mestverwerking, al of niet gekoppeld aan het opwekken van groene energie. Ook nieuwe teelten, specialproducten en gespecialiseerde bedrijven vallen hieronder: 'nieuwe' groenten, nieuwe vleesveerassen, yakult van paardenmelk, kruidenzoutmengsels, specifieke streekmerken, lavendel- of knoflookboerderijen. Daarnaast zijn houtbewerking en de productie van kleding uit brandnetels genoemd. Er bestaan reeds verschillende initiatieven op deze terreinen.

3.3 Andere benaderingen om de multifunctionele landbouw verder te ontwikkelen

Een aantal ideeën omvatten niet zozeer specifieke, multifunctionele activiteiten maar zijn veel meer nieuwe benaderingen die (voor verschillende sectoren) bij kunnen dragen aan de verdere ontwikkeling en professionalisering van de MF landbouw in brede zin. Het gaat dan om twee hoofdstromen: nieuwe vormen van (regionale) samenwerking en nieuwe vormen van boer-burger-verbindingen.

3.3.1 Nieuwe (regionale) samenwerkingsvormen

Voorbeelden van nieuwe ideeën rond samenwerking zijn bijvoorbeeld: pools van klusjesmannen en transportstromen, arrangementen in samenwerking met verschillende ondernemers die naar elkaar doorverwijzen (met routes, coupons, e.d.) voor verschillende diensten en producten. Ook webwinkels, bezorgservices en een 'digitale vrieskist', aansluitend bij bestaande distributeurs zijn zulke vernieuwingen. Nieuw zijn ook de pogingen om te komen tot collectief, gemedieerd, grondeigendom met als gemeenschappelijk doel gebiedsontwikkeling; een voorbeeld hiervan is het Lunters Landfonds. Daarnaast zijn ondernemers zoekend naar verbindingen tussen landbouwondernemers, plattelandondernemers en stedelijke ontwikkelaars; hoe brengen we aanbieders en vragers van plattelandproducten gemakkelijker bij elkaar. Dit vormt al een overgang naar het volgende thema.

3.3.2 *Nieuwe boer-burger-verbindingen*

Er zijn zoektochten gaande naar hoe de relatie stedeling-boer weer hersteld en versterkt kan worden. Het kan gaan om ondersteuning in natura (meewerken op het bedrijf, vrienden-van-groepen, zelf oogsten) of om het meefinancieren van het multifunctionele bedrijf (nieuwe financieringsvormen zoals rood voor groen en 'social venturing'; zie ook Van Veen et al., 2009).

4 Succes- en faalfactoren

Zowel uit de interviews als uit literatuurstudie komen verschillende factoren naar voren die het succes van de lancering van een nieuw product of dienst binnen de multifunctionele landbouw beïnvloeden. Hieronder zullen eerst de succesfactoren beschreven worden en vervolgens een aantal mogelijke knelpunten benoemd worden.

Succesfactoren

Succesfactoren hebben te maken met maatschappelijk ontwikkelingen, de landschappelijke omgeving, de institutionele omgeving, en de individuele kenmerken van de ondernemer en zijn onderneming.

Maatschappelijke ontwikkelingen

De maatschappelijke ontwikkelingen die van invloed zijn op het succes van bepaalde takken van multifunctionele landbouw worden uitgebreid beschreven in paragraaf 2.1. Een aantal van deze ontwikkelingen stimuleren de verdere groei en vernieuwing in de multifunctionele landbouw.

Zo bieden de veranderende eetcultuur, de toenemende vraag naar diverse recreatiemogelijkheden op het platteland, en het toenemende bewustzijn van burgers ten aanzien van duurzaamheid en dierwelzijn kansen voor nieuwe multifunctionele initiatieven.

Landschappelijke omgeving

Kenmerken van het gebied die mede succesbepalend voor nieuwe vormen van multifunctionele landbouw kunnen zijn, zijn de niet te hoge intensiviteit van het (agrarische) grondgebruik, de aantrekkelijkheid van het landschap, de bereikbaarheid voor stedelingen, de nabijheid van andere sociale voorzieningen enz. (Oostindie et al., 2009).

Institutionele omgeving

Succesfactoren op het institutionele vlak zijn zowel internationaal, nationaal als regionaal van aard. Hervormingen in het landbouw- en plattelandsbeleid op verschillende niveaus, de groeiende aandacht voor de integratie tussen functies in het ruimtelijke beleid, de actieve ondersteuning van regionale samenwerking en innovatie en het ontstaan van nieuwe institutionele arrangementen rondom voedselketens, zorg, natuurbeheer enz. creëren kansen voor nieuwe ontwikkelingen binnen de multifunctionele landbouw (Oostindie et al., 2009).

De ondernemer en zijn onderneming

Naast al deze contextuele succesfactoren spelen de capaciteiten van de ondernemer zelf en de karakteristieken van zijn of haar onderneming een cruciale rol in het succes van nieuwe multifunctionele producten of diensten.

Zo kunnen individuele leer- en werkervaringen, persoonlijke waarden en het hebben van specifieke ondernemers- en managementvaardigheden helpen, als ook het kunnen creëren van synergie tussen aangeboden producten en diensten, het hebben van een goede taak- en rolverdeling tussen partners op het bedrijf en de economische ontwikkeling van het bedrijf (Oostindie et al., 2009).

Op het vlak van individuele ondernemersstrategieën zijn in de interviews verder als succesfactoren genoemd:

- Het goed in beeld brengen waar markt voor is en wat de vraag is.
- De verbinding zoeken met de burger; echte relaties aangaan, goede netwerken bouwen.
- Het sneller en slimmer zijn dan anderen waardoor bijvoorbeeld eerder een bepaald product op de markt kan gezet kan worden.
- Het aanbod van MF activiteiten beter ontsluiten voor de burger (vindbaar en boekbaar) bijvoorbeeld via diverse ICT toepassingen (kleinschalig aanbod op een grootschalige manier vermarkten).
- Het benutten van de locatie: handig gebruik maken van de natuur en het boerenleven dat het platteland biedt en andere ondernemers niet belemmeren.
- Het handig combineren en vormgeven van producten en diensten met een mooi beeldverhaal.
- Het zoeken naar regionale samenwerking, bijvoorbeeld door gezamenlijk een regionaal 'beeldverhaal' op te stellen; gezamenlijk de aantrekkelijkheid van een gebied te organiseren.
- Stimuleren van innovaties door de vorming van netwerken van pioniers, voor wederzijdse kruisbestuiving.
- Het organiseren van een seizoensvangnet.
- De hele boerderij en het netwerk waarin het is ingebed, maken tot een gesmeerd en goed functionerend geheel.

Knelpunten

Knelpunten voor het succesvol ontwikkelen en vermarkten van nieuwe multifunctionele producten en diensten zijn:

- Afwezigheid van gunstige maatschappelijke en omgevingsfactoren of gebrek aan de nodige ondernemers-kwaliteiten; met andere woorden: de omkering van veel van de hierboven genoemde succesfactoren.
- Het willen lanceren van ideeën of producten waarvoor nog geen regelgeving bestaat (dit noemt men ook wel de 'natuurlijke zwemvijver').
- Het gebrek aan beschikbare kennis over de te ontwikkelen producten of diensten of over vereiste processen.
- Geen goede aansluiting vinden bij de (latente) wensen van burgers en consumenten.

5 Discussie en aanbevelingen

In dit laatste hoofdstuk zullen we kort reflecteren op de bevindingen in het onderzoek, zoals beschreven in de voorgaande hoofdstukken.

Discussie

De waargenomen ontwikkelingen in de multifunctionele landbouw sluiten goed aan op de waargenomen maatschappelijke trends. Zo sluiten de ontwikkelingen in de verwerking van (streek)producten en de vermarkting via korte ketens aan bij de veranderingen in eetcultuur. Ook de ontwikkelingen in de recreatieve en belevingslandbouw richting meer variatie, meer arrangementsvorming, meer luxe, meer beleving, etc. zijn goed te verklaren aan de hand van maatschappelijke trends. De ontwikkelingen in de zorglandbouw richting het aanbieden van woonzorgvormen en de specialisatie in specifieke doelgroepen zijn een goed antwoord op de toenemende vraag naar woonzorgvormen voor ouderen en oudere allochtonen en naar kleinschalige en integrale zorg voor diverse zorgvragers. Alle overige ontwikkelingen in de multifunctionele landbouw, zoals de diverse stad-land arrangementen, de mogelijkheden van wonen op het platteland, etc. lijken vooral succesvol door de toenemende interesse van burgers in, en hun betrokkenheid bij, het platteland.

De meeste van deze waargenomen ontwikkelingen omvatten echter geen echt nieuwe producten of diensten. Het zijn vooral variaties op al bestaande producten. Echt nieuwe producten of diensten zijn nauwelijks waargenomen. Van heel veel 'nieuwe' ideeën zijn al voorbeelden van pioniers en pilots in de praktijk aan te wijzen. De belangrijkste oorzaak is mogelijk dat ondernemers niet gauw geneigd zijn hun nog niet geïmplementeerde ideeën voortijdig prijs te geven uit angst voor concurrenten die ermee op de loop gaan. Dit is ons ook door enkele respondenten gezegd.

Enkele relatief mogelijke nieuwe vormen van multifunctionele landbouw zijn:

De *'zinggevingboerderij'*: Het aanbieden van mogelijkheden tot retraite of zinggeving op de boerderij, bijvoorbeeld door het inrichten van een stiltecentrum of een kapel. Dit idee is zowel door de Boergers als door een paar expertrespondenten naar voren gebracht. Bovendien is het idee ook tijdens workshops in het kader van het project 'Van Boerderij naar Buurderij' van InnovatieNetwerk naar voren gekomen (Wagemans, 2004). Momenteel zijn enkele multifunctionele ondernemers dit idee aan het uitwerken.

De *'wellnessboerderij'*: Het aanbieden van wellnessconcepten op de boerderij. Ook deze vorm van multifunctionele landbouw is zowel aan de vraag- als aan de aanbodzijde benoemd. Geheel nieuw is deze dienst niet meer maar we kunnen ook nog niet spreken van een gesetelde 'sector'.

De *'stadsboerderij'*: Aan de vraagzijde is ook door leden van de BoergerGroep nadrukkelijk aangegeven dat men heil ziet in het combineren van allerlei stadsfuncties met boerderijfuncties. Daarbij werd gedacht aan (reguliere) sportfaciliteiten, gezondheidscentra, ontmoetingsplekken, horeca (een rolstoelrestaurant), etc. Sommige vormen van stadslandbouw die hier en daar ontstaan komen (deels) al aan deze vraag tegemoet maar hier liggen nog best wat mogelijkheden voor innovatie. Dergelijke innovaties zouden ook tegemoet komen aan bredere maatschappelijke trends van het zoeken naar sociale samenhang, de hang naar regionaal en vers voedsel en het weer betrokken willen worden bij de landbouw en het platteland.

De *'adoptieboerderij'*: Het creëren van nieuwe relaties van ondernemingen met burgers, bijvoorbeeld door het aanbieden van de mogelijkheid om mede te investeren in het bedrijf ('Adopteer een koe') of in duurzame energie ('Boer zoekt Buur voor zonnepanelen') met als 'rente' producten of diensten van de boerderij.

De *'actieboerderij'*: Jongeren vormen nog een behoorlijk onbenutte klantengroep van multifunctionele landbouw. Om aan te sluiten bij de behoeften van jongeren, zouden multifunctionele ondernemingen meer in kunnen zetten op het aanbieden van afwisselende, uitdagende activiteiten met nieuwe gadgets, technologieën en communicatiemogelijkheden, inspeland op hippe trends.

De *'strafboerderij'*: Verder zouden voor de multifunctionele landbouw nog kansen kunnen liggen in de combinatie van landbouw met misdaadpreventie of strafuitvoering. Ook op dit vlak hebben Boergers zich uitgesproken. Daarbij komt dat er al enkele multifunctionele ondernemers cliënten met taakstraffen ontvangen. Bovendien zijn in het buitenland enkele weliswaar oude maar nog altijd succesvolle voorbeelden van gevangenisboerderijen.

De 'waterboerderij': Een andere, vrij nieuwe ontwikkeling in de multifunctionele landbouw is het combineren van agrarische productie met verschillende watergerelateerde functies, zoals drinkwaterwinning, retentie, zuivering, klimaatbestendig inrichten van gebieden (voorkomen overlast, opvang piekafvoeren van regenwater van stedelijke gebieden enz.); in onderlinge combinatie en in combinatie met natuur- en landschapsbeheer, stadsuitbreiding e.d.

Van deze verschillende ontwikkelingsmogelijkheden sluiten de eerste drie het meest expliciet aan bij maatschappelijke behoeften en marktvragen. Omdat de bijbehorende diensten ook relatief eenvoudig te realiseren en te vermarkten zijn, schatten wij in dat deze drie richtingen de meeste potentie hebben in termen van bijdragen aan maatschappelijke verbinding en economische rentabiliteit.

Aanbevelingen

Enkele aanbevelingen die we aan de hand van dit onderzoek kunnen geven aan het beleid rond multifunctionele landbouw, zijn:

- Bovenstaande nieuwe ontwikkelingen zouden, waar mogelijk, extra ondersteund kunnen worden. Vooral de eerste drie zijn ontwikkelingen die relatief gemakkelijk te vermarkten diensten betreffen en duidelijk bij een vraag of trend aansluiten. Een eerste stap zou het nader onderzoeken van de behoefte aan ondersteuning moeten zijn.
- Vervolgens zou ondersteuning plaats kunnen vinden in de vorm van kennisontsluiting, experimenteerruimte binnen regelgevingkaders, financiële ondersteuning bijvoorbeeld in de vorm van een projectsubsidie en/of het faciliteren van netwerkvorming en professionalisering. Kennisontwikkeling, netwerkvorming en professionalisering zijn belangrijke strategieën bij het succesvol ontwikkelen van een nieuwe multifunctionele sector⁴.
- Een algemenere aanbeveling die kan bijdragen aan een succesvolle ontwikkeling en vernieuwing in de multifunctionele landbouw is het stimuleren van het vormen van duurzame verbindingen met burgers en consumenten. Als ondernemers burgers niet alleen als (deels anonieme) klanten beschouwen maar een stabiele relatie aangaan, zal dit het draagvlak en het succes van multifunctionele landbouw vergroten.
- Een derde aanbeveling betreft het inzetten op regionale verbindingen. Regionale samenwerking tussen multifunctionele ondernemers onderling maar ook met andere partijen vergroot sterk de kans op maatschappelijk en economisch succes. Ondernemers kunnen doen waar ze goed in zijn en hun eigen en elkaars krachten optimaal benutten. Bovendien kunnen klanten- of doelgroepen gedeeld worden.
- Wat betreft de strafboerderij en de waterboerderij zouden er op landelijk niveau verkennende gesprekken gevoerd kunnen worden met justitie en waterschappen om te onderzoeken in hoeverre en op welke wijze deze bevindingen moeten leiden tot gezamenlijke acties.

⁴ Zie ook Caron-Flinterman et al., 2009

Bijlagen

Bijlage 1 Lijst met geïnterviewde personen

- Jan Hassink, WUR – PRI
- Onno van Eijk, WUR – ASG
- Frank Veeneklaas, WUR – Alterra
- Jan –Douwe van der Ploeg, WUR – Rurale Sociologie
- Arjan Dekking, WUR – PPO
- Marcel Vijn, WUR – PPO en kennismakelaar Taskforce Multifunctionele Landbouw (TMFL)
- Jan-Willem van der Schans, WUR – LEI
- IJsbrand Snoei, Zorgboer Het Paradijs
- Harold Droste. Boerderijlodges
- Rob Beernink, FunFood Factory
- Frans Steggink, Boerderij Spa
- Harry Donkers, Stichting Dianthus
- Marieke Koot, Netwerk Platteland
- Henk Kusters, ZLTO
- Anton Winkelmolen, Arvalis en kennismakelaar TMFL
- Imke Bardoel, kennismakelaar TMFL
- Gerwin Verschuur, Schepje Leven
- Anne Stijkel, Compassie in Cocreatie

Betrokken experts

- Maarten Fischer, Taskforce Multifunctionele Landbouw
- Arjan Monteny, Taskforce Multifunctionele Landbouw
- Marcel Vijn, kennismakelaar TMFL
- Michiel Bus, kennismakelaar TMFL
- Ellen Kok, kennismakelaar TMFL
- Henk Oostindie, WUR – Isg. Rurale Sociologie
- Rudolf van Broekhuizen, WUR – Isg. Rurale Sociologie

Bijlage 2 Literatuur

Ansoff, I. (1957) "Strategies for Diversification". *Harvard Business Review*, Vol. 35 Issue 5: 113-124.

Boogaard, B.K. (2009) "The socio-cultural sustainability of animal farming : an inquiry into social perceptions of dairy farming in the Netherlands and Norway". Wageningen: Wageningen UR.

Bos, A.P.; Eijk, O.N.M. van (2009) "Programma van eisen van de burger/consument met betrekking tot de melkveehouderij : Kracht van Koeien" . Lelystad: Animal Sciences Group, Wageningen UR.

Caron-Flinterman, F., Roep, D. en Luijter A. (2009) "Het integreren van regimes: Obstakels en strategieën voor de Multifunctionele Landbouw. Casus Zorglandbouw". Wageningen: Wageningen UR Livestock Research.

De Boer, T.A. en Van Raffe, J.K. (2004) "Recreatieplanning en -monitoring in bos en natuur". Wageningen: Wageningen UR Alterra.

De Jong, D., Kamstra, J.H., Roest, A. en De Winter, M. (2009) "Food & Fun op de boerderij. Consumentenpercepties - hoe beleven consumenten multifunctionele 'biologische' landbouw". Lelystad: Animal Sciences Group Wageningen UR.

ECORYS Nederland BV, Aequator Groen & Ruimte en Verwey-Jonker Instituut (2009) "Verbreding gevraagd. Verkenning potentiële marktvoorwaarden verbredingsactiviteiten landbouw". Rotterdam: ECORYS.

Goossen, C.M. en De Boer, T.A. (2008) "Recreatiemotieven en belevingsferen in een recreatief landschap; Literatuuronderzoek". Wageningen: Alterra.

Kemp, R., Schot, J. en Hoogma, R. (1998) "Regime Shifts to Sustainability Through Processes of Niche Formation: The Approach of Strategic Niche Management". *Technology Analysis & Strategic Management* 10: 175-195.

Klinkers, P.M.A. en Boerwinkel, H.W.J. (1990) "Invloed van omgevingsbeeld en grondhouding op druktebeleving van recreatieve fietsers". Wageningen: Wageningen UR

Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij (2009). *Werkplaats 10: Eten van dichtbij*. Arnhem.

Lampert, M. en Spangenberg, F. (2009) "Ouders leren kinderen voor zichzelf opkomen. Zelfbeheersing is nog belangrijker. Bijlage bij het boek De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders". Amsterdam: Motivaction.

Lampert, M. en Röhling, P. (2009) "Nederlander meer carrièregericht en toleranter; Maatschappelijke betrokkenheid daalt. Mentality Monitor 1997-2008". Amsterdam: Motivaction.

Lengkeek, J., de Gruyter, J., Heutz, J., Thönissen, J. en Jakobs, D. (2009) "Wat weten we van de recreant van morgen?". *Landwerk 4*: p. 13/18/23/27/35.

Landwerk (2009) *Landwerk 4*. Wageningen: Uitgeverij Landwerk.

LNV Consumentenplatform (2009) "Van picknickplek tot ecoduct. Over mensenwensen voor natuur". Den Haag: LNV Consumentenplatform.

Netwerk Platteland (2008) "Dromen op het platteland? Doen! Jongeren in actie op het platteland". Leusden: Netwerk Platteland.

Oostindie, H., Van Broekhuizen, R., Seuneke, P., en Wiskerke, H. (2009) "Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw. Rapportage fase 1: stand van zaken". Wageningen: Wageningen UR, Leerstoelgroep Rurale Sociologie.

Oostindie, H. en Renting, H. (2005) "Multifunctionality of activities, plurality of identities and new institutional arrangements". Summary report for Sixth Framework Research Programme Global Change and Ecosystems: Multiagri Project, WP4. (www.multiagri.net).

SCP (2009) "Crisis in aantocht? Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2009" . Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. p.215-219.

Spangenberg, F., Van der Lely, B., en Van Duijn, S. (2009) "Stand.tv. Meting 31: De Begroting van het Volk 2010". Amsterdam: Motivaction.

STOOM / NPCF (2009) "Cliënt en Thuiszorg. Trends in beeld – een voorzet" . Bunnik / Utrecht: Stichting Onderzoek en Ontwikkeling Maatschappelijke gezondheidszorg en Nederlandse Patiënten Consumenten Federatie.

Van der Wulp, N.Y. (2008) "Belevingswaardenmonitor Nota Ruimte 2006. Nulmeting Landschap naar Gebieden". Wageningen: Alterra.

Veen, E., Vijn M., Van der Waal, B. en Dekking A. (2009). "Alternatieve financieringsvormen - een kans voor het multifunctionele landbouwbedrijf?" Wageningen: Wageningen UR Praktijkonderzoek Plant & Omgeving.

Verhoog H. en Visser M.B.H. (1999) "De aard van het beestje. Onderzoek naar de morele relevantie van Natuurlijkheid in discussies over biotechnologie bij dieren". Den Haag: NWO Ethiek en Beleid.

Wagemans, M.C.H. (2004) "Van Boerderij naar Buurderij – Creatieve ideeën voor een nieuw plattelandsbedrijf. Verslag van twee workshops d.d. 24 en 25 maart 2004". Utrecht: InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster.

Wagemans, M.C.H. (2004) "Ontwerpen voor nieuwe plattelandsbedrijven. Een introductie van twee ontwerpen voor buurderijen". Utrecht: InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster.

Bijlage 3 Groslijst van nieuwe multifunctionele activiteiten en sectoren (januari 2010)

Deze groslijst bevat 150 ideeën voor 'nieuwe' activiteiten, gegroepeerd op bestaande en mogelijk nieuw te ontwikkelen sectoren van de multifunctionele landbouw. Ideeën zijn afkomstig uit interviews met stakeholders en uit deskstudie (zie bijlage 6.1 en 6.2). De kleur geel in de linker kolom geeft aan dat het idee niet nieuw is, en veelal een uitbreiding is van een bestaand idee naar een andere sector of een andere doelgroep. De kleur groen in de linker kolom duidt op een relatief nieuw idee dat nog weinig in de praktijk wordt gebracht.

Educatie

1	Professionalisering, daar betaling voor vragen.
2	Natuureducatiepark op het bedrijf (onderwijs)
3	Natuurpaden, laarzenpad, boerenlandpad, kindgerichte paden
4	Vogelkijkhutten
5	Informatie over natuur en gebouwen, bezoekerscentrum, molen, kinderboerderij
6	Informatie over erfgoed en nieuwe natuur
7	Openstellen bedrijf voor bezoekers
8	Stalbezoeken organiseren
9	Combineer bedrijfsbezoek met excursies
10	Educatie voor middelbare scholen
11	Cursussen e.d. (management, coaching, teambuilding) met agrarisch onderdeel
12	Vergoeding voor ondernemers die collega agrariërs opleiden in specifieke onderwerpen en vaardigheden (b.v. natuurlijke plaagbeheersing of ruraal ondernemerschap)
13	De boer als schatbewaarder van archeologische en cultuurhistorische waarden en erfgoed. Museumfunctie
14	Combinatie tussen onderwijs en zorg: het geven van regulier onderwijs aan leerplichtige kinderen, die niet (of tijdelijk niet) te plaatsen zijn in het reguliere onderwijs.

Kinderopvang

15	Meer professionalisering, meer samenwerkingsvormen, meer internet
16	Buitenschoolse opvang voor bijzonder onderwijs

Natuurbeheer

17	Terugkeer van patrijs en korhoen bereiken
18	Dennen door oorspronkelijke bomen vervangen
19	Natuurgericht boeren, verschillende soorten flora en fauna, moeras, wildernis;
20	Met stukje varkensvlees ook stukje natuur kopen
21	Melk en biologisch vlees verweven met natuur
22	Verkoop producten via punten van Natuurmonumenten
23	Deel van opbrengst vlees bestemmen voor natuur
24	Betrekken leden/donateurs van 'groene' partijen
25	Landbouw als beheerder of aannemer van natuur en landschap
26	Natuurdoelstellingen realiseren
27	Op percelen van Staatsbosbeheer (en Delta Lloyd) biologische akkerbouw bedrijven met een strook langs de randen waar bloemen bloeien en vogels nestelen
28	Landschapsveilingen. Pilots zijn gedaan. Partijen "kopen" een langdurig behoud en beheer van waardevolle landschapselementen. Opbrengsten gaan in een fonds, de ondernemers voeren het beheer uit tegen betalingen vanuit het fonds
29	Artikel over agrarisch natuurbeheer in periodiek van SBB, Natuurmonumenten en/of Landschap Overijssel
30	Telen van landschappelijk aantrekkelijke gewassen in samenwerkingsarrangementen met agrarische recreatie-ondernemingen.

Recreatie

31	Arrangementen: logeren/kamperen + lokale sagen en legenden

32	Speelbossen
33	Tai chi tussen de koeien
34	Als groen decor; sterk afwisselende begroeiing
35	Visvoorzieningen, kleinschalige horeca, bankjes
36	Klimwand, (kano)verhuur, indoor-sportvoorzieningen, speelbos;
37	Aparte paden voor activiteiten: skeeleren, paardrijen, wielrennen
38	Boerenlodges
39	Steeds nieuwe vormen van overnachtingen (plaggenhutten, tipi's, enz.).
40	Ruige speelnatuur op en rond het bedrijf (kinderfeesten en onderwijs)
41	Schilderen tussen de koeien
42	Sportevenementen of festivals op platteland
43	voorzieningen als banken, horeca, speelbos, kinderboerderij, wellness, barbecue;
44	Meer luxe en wellness gericht op specifieke doelgroepen
45	Bedrijfsbezoek onderdeel van arrangementen (bijv. personeelsuitjes of gekoppeld aan campings)
46	'Survivals' op de boerderij
47	Vakantiekampen voor jonge kinderen
48	Paardenroutes met overnachtingsmogelijkheden
49	Lange afstand wandelaars is een 'lucratieve' doelgroep
50	Amusementzoekers: nieuwe gags, veranderlijk
51	Singelgolfbaan
52	Cursussen e.d. (management, coaching, teambuilding) met agrarisch onderdeel
53	vormen van verblijfsrecreatie gericht op specifieke doelgroepen (bijv. chronisch zieken) die tijdens hun verblijf ook vormen van (medische) zorg behoeven. ZLTO, verzekeraars en zorginstellingen springen daar al volop op in.

Streekproducten & Nieuwe manieren van vermarkten

54	Product uitstraling en 'mooi verhaal' (emotie) meegeven:
55	Kringloop idee in streekproduct tot uiting laten komen
56	Ambachtelijke uitstraling
57	Idee van vroeger/van echt boeren naar voren brengen
58	Authentieke/betere smaken
59	Traditionele producten
60	Via (belevenis) arrangementen (Provincie Overijssel: Proef de pure provincie)
61	Diepvriespakketten (afhalen en thuisbezorgen)
62	Snel-klaar-producten en bewerkte producten leveren
63	Biologische snack
64	Raakvlak zoeken met gezondheid van mensen
65	Stalbezoeken combineren met proeverijen
66	Opwaardering van eigen producten; functional foods
67	Kamelenmelk evt. in toekomst gecombineerd met ritjes op kameel
68	Geen vlees verkopen maar arrangement/sfeer/emotie
69	Wijnroutes
70	Pakketten maken: bv. Vleespakket, Boerenbox
71	Direct leveren aan restaurant, horeca of keurslager
72	Nieuwe doelgroepen: allochtonen uit de stad
73	Wijnbouw en vermarkting op locatie
74	Luchtgedroogd regionaal geproduceerd vlees in supermarkt (Duitsland)
75	Lokale producten in de stad
76	Totaalaanbod (+educatie) via alternatieve ketens en klantenbinding
77	Alternatieve relatie met een restaurant (Paul Bos: relatie met restaurant voor de lammeren. De klanten van dit restaurant die dit lamsvlees eten krijgen een uitnodiging/bon voor een boerderijbezoek)
78	Aanbod regionale producten in reguliere supermarkten
79	Regionale groentetas (al of niet met compleet pakket)

80	Keurmerk, logo
81	Vechtdalproducten: zij stellen de prijs en houden ook het product schaars.
82	Behoeftte aan kookworkshops is er. Deze kunnen ook heel goed plaats vinden op het platteland.
83	Lokale ziekenhuiscatering (Cornwall)
84	Vermarkten van dierwelzijn (bijv. Comfortclass varkensstal (varkens in luxe stallen), speelmateriaal voor varkens, aanplant bomen voor schaduw voor vee).
85	Innovatieve producten gericht op een specifieke doelgroep (pepers uit het Westland voor multiculturele groep).
86	Korte ketens, stadsstation. Dus niet de boerderijwinkel maar de streekproductenwinkel in de stad.
87	Webwinkels en bezorgservices; 'digitale vrieskist'; aansluiten bij bestaande distributeurs
88	Varkens 2.0: production on demand. Hoe kan je een platform maken waar consumenten hun wens kunnen achterlaten en producenten kunnen laten weten dat ze het willen produceren en tegen welke prijs.
89	Consumenten producten laten oogsten / rooien / plukken (Pieter Beije uit Lelystad: een meter aardappelen)
90	Supermarktfunctie op boerderij

Zorglandbouw

91	Zorgboerderijen voor immigranten en daklozen (Duitsland)
92	Zorgboerderij vangt medewerkers met burn-out op
93	Nieuwe (specifieke) doelgroepen in de zorglandbouw (b.v. hospices)
94	Specifieke zorgvragen vanuit allochtone gemeenschap.
53	vormen van verblijfsrecreatie gericht op specifieke doelgroepen (bijv. chronisch zieken) die tijdens hun verblijf ook vormen van (medische) zorg behoeven. ZLTO, verzekeraars en zorginstellingen springen daar al volop op in.
95	Jongerenopvang in een soort rebound setting (volledige opvang). Ministerie van Jeugd en Gezin is hier mee bezig.
96	Zorglandbouw met dubbelrelatie met thuiszorginstelling. Door dubbele relatie sterkere band en robuustere sector
97	Woonzorg; wonen op de zorgboerderij. Dit bestaat nog weinig
98	Zorglandgoederen (zorg voor veel doelgroepen op een landgoed/een instelling op een landgoed)
14	Combinatie tussen onderwijs en zorg: het geven van regulier onderwijs aan leerplichtige kinderen, die niet (of tijdelijk niet) te plaatsen zijn in het reguliere onderwijs.

Energieopwekking

99	zonnepanelen op het dak 'verkopen'
100	energiezuinige kachels (in eerste instantie voor eigen gebruik)
101	Energie uit landschapselementen. Directe energielevering aan omwonenden of lokale instellingen (scholen, zorginstellingen) via biogasinstallatie of stoken van snoeihout uit natuur/boerenland.
102	Biogas tanken bij de boer. Vergisting en daarna opschonen van biogas

Agrarisch waterbeheer

103	Waterbeheersing, waterberging, zuivering in rietmoerassen
-----	---

Kunst, cultuur en cultuurhistorie

104	Ambachten op de boerderij
105	Als decor: opbouw landschap zichtbaar, met cultuurhistorische elementen
106	Ambachtelijke uitstraling
107	Idee van vroeger/van echt boeren naar voren brengen
108	Museum gekoppeld aan boerderij
109	Samenwerking met kunstenaars en artiesten. Bv. cursussen schilderen, acteren, maar ook het uitvoeren van concerten en voorstellingen. Of het beschikbaar stellen van werk en oefenruimte

Nieuwe manieren van beleving

110	Skybox inrichten en kinderboerderij voor het 'aai-effect'
111	Boerderijspa
112	Natuurlijke zwembijver

113	Meer luxe vormen van verblijf op de boerderij
114	mensen uit bedrijfsleven laten werken op landbouwbedrijf met vaak als resultaat een terugkeer naar de landbouw wortels.
115	Zingeving en spiritualiteit op het platteland: de eerste Abdij & Boerderijdag rondom Abdij Sion (Diepenveen, oktober 2006). Wel 6000 bezoekers
116	Dromen op het platteland:
117	Nieuwe groep: 'explorers', weg van de gewone recreant, op zoek naar eigen belevingswereld, zoeken eigen plekjes, o.a. met GPS en Google Earth
118	Behoeftte aan (grootschalige) leisurevoorzieningen (pretparken, skihallen, klimmuren, etc.)
119	FunFoodFactory

Landbouw op zee

120	verbouwen van zeewier e.d. als alternatieve eiwitbron (voedsel), als energiebron (biobrandstof) en als mogelijkheid om fosfaat uit zee terug te winnen
121	in combinatie met viskwekerijen (gevoed door zeewier)
122	in combinatie met windmolens

Gevangenisboerderij

123	Gevangenisboerderij
-----	---------------------

Stadslandbouw

124	voedselproductie op daken, in volkstuinen, op braakliggende terreinen, in leegstaande gebouwen
125	Telen van nieuwe (allochtone) gewassen
126	Composteren in combinatie met kweken
127	Polycultures (vis / groenten)
128	Overige vormen van stadslandbouw (A'dam, Rotterdam, etc.)

Innovatieve vormen van mestverwerking

129	Mest ophalen en verkopen
130	Composteren van bermmaaisel (van buiten) met mest
131	biogas
132	compost

Nieuwe producten / productcombinaties

133	'Nieuwe' groenten
134	Nieuwe varkensrassen
135	Nieuwe producten bijvoorbeeld van wei (restproduct bij kaasmaken)
136	Een soort Yakult van Paardenmelk (ook gecombineerd met paardrijden)
137	Verbreding van productie van speciale (evt. regionale) producten en het produceren van producten die samenhang hebben. (Voorbeelden: zout-kruidentmengsels; biologische Vechtdalkruiden)
138	Knoflookboerderij, Lavendelboerderij met veel soorten knoflook, lavendel, etc.
139	Kleding uit brandnetelvezels

Nieuwe samenwerkingsvormen + regionale ontwikkeling

140	Klusjesmannen, vriendendiensten, carpools
141	Samenwerkingsvormen, zoals arrangementen met diverse hotels en overnachtingsmogelijkheden om gasten uit andere streken een totaalpakket aan te bieden zodat ze meerdere dagen in het gebied blijven.
142	Alternatieve relatie met een restaurant (Paul Bos: relatie met restaurant voor de lammeren. De klanten van dit restaurant die dit lamsvlees eten krijgen een uitnodiging/bon voor een boerderijbezoek)
143	Collectief, gemedieerd, grondeigendom; oriëntatie op gebiedsontwikkeling: Lunters Landfonds

144	Verbinding door samenwerking landbouwondernemers en plattelandondernemers; stedelijke en plattelandsontwikkelaars; aanbieders en vragers plattelandsproducten
145	Webwinkels en bezorgservices; 'digitale vrieskist'; aansluiten bij bestaande distributeurs
146	Betrekken leden/donateurs van 'groene' partijen
147	Het concept Buurderij is opgezet rondom regionale ontwikkeling. Niet alle activiteiten hebben dus direct te maken met MFL. Streekproducten, zorg, landschapsbeheer zijn echter wel belangrijke onderdelen van het concept.

Nieuwe boer-burger verbindingen

148	Nieuwe financieringsvormen als Rood voor Groen en Social Venturing
149	Relatie met consumenten met producten en producenten is belangrijk; daar kunnen veel dingen aan bijdragen (openstelling, adopteer een koe, producten met een verhaal, streekproducten)
150	Consumenten producten laten oogsten / rooien / plukken (Pieter Beije uit Lelystad: een meter aardappelen)

stelsel

innovatie
